Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 8.712
Peer Reviewed Journal
https://doi.org/10.69758/GIMRJ/2602S02V14P009

e-ISSN No. 2394-8426
Special Issue on Scientific Research Feb'26
Issue–II(II), Volume–XIV

लिंगभाव आणि पुरुषप्रधानता

प्रा. शुभांगी जुवार
(समाजशास्त्र विभाग)
श्री लेमदेव पाटील महाविद्यालय, मांढळ (sijuwar@ghmail.com) Pin Code -441210

गोषवारा

' लिंगभाव' आणि 'पुरुषप्रधानतेचा' अभ्यास केवळ ऐतिहासिक किंवा शैक्षणिक दृष्टिकोनातून नाही, तर सामाजिक सुधारणा, समान संधी आणि स्त्रियांना सक्षमीकरण मिळवून देण्यासाठीही अत्यंत महत्त्वाचा आहे. प्राचीन काळातील विदुषी, मध्ययुगीन समाजसुधारिका आणि आधुनिक काळातील महिला नेतृत्वकर्त्या यांनी हे स्पष्ट केले की, स्त्रिया पुरुषप्रधान समाजातही आपले स्थान मिळवू शकतात. ताराबाई शिंदे, सावित्रीबाई फुले, राणी लक्ष्मीबाई, इंदिरा गांधी, मलाला युसूफझय आणि अनेक इतर स्त्रियांनी समाजातील रूढीवादी बंधन तोडले आणि महिला सक्षमीकरणाच्या दिशेने पाऊले उचलली. आजही, स्त्रिया शिक्षण, नोकरी, राजकारण, विज्ञान, क्रीडा आणि सामाजिक कार्य या सर्व क्षेत्रात पुरुषप्रधानतेला आव्हान देत आहेत. लिंगभाव आणि पुरुषप्रधानता या संकल्पनांचा अभ्यास केल्याने समाजातील असमानतेची मूळ कारणे समजून घेण्यास मदत होते. तसेच स्त्री-पुरुष समानतेसाठी आवश्यक असलेल्या सामाजिक बदलांची दिशा निश्चित करण्यासही हा अभ्यास महत्त्वाचा ठरतो. सामाजिक संस्था, परंपरा, मूल्यव्यवस्था आणि सांस्कृतिक रचना या सर्व घटकांचा लिंगभावाच्या निर्मितीमध्ये आणि पुरुषप्रधानतेच्या टिकवण्यात मोठा वाटा आहे . तसेच स्त्री-पुरुष समानतेसाठी आवश्यक असलेल्या सामाजिक बदलांची दिशा निश्चित करण्यासही हा अभ्यास महत्त्वाचा ठरतो. सामाजिक संस्था, परंपरा, मूल्यव्यवस्था आणि सांस्कृतिक रचना या सर्व घटकांचा लिंगभावाच्या निर्मितीमध्ये आणि पुरुषप्रधानतेच्या भूमिकेत महत्त्वाची भूमिका आहे. त्यामुळे समाजातील लिंगभावाच्या संकल्पनेचा आणि पुरुषप्रधान व्यवस्थेचा स्त्रियांवर व समाजावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

प्रस्तावना

'लिंगभाव' आणि 'पुरुषप्रधानता' ही संकल्पना आधुनिक समाजशास्त्रातील अत्यंत महत्त्वाची संकल्पना मानली . समाजात स्त्री-पुरुषांमध्ये असलेल्या असमानतेचे मूळ अनेकदा सामाजिक रचना, परंपरा आणि सांस्कृतिक मूल्यांमध्ये आढळते आणि ही अनेक शतकांपासून चालत आलेली परंपरा आहे. स्त्रियांवर घरगुती जबाबदाऱ्या, निर्णयक्षमतेवर मर्यादा, शिक्षण आणि नोकरीसाठी कमी संधी दिल्या जात. या संदर्भात ताराबाई शिंदे यांचा उल्लेख महत्त्वाचा आहे. १८८० च्या दशकात त्यांनी "स्त्रीपुरुषतुलना " या ग्रंथातून समाजातील पुरुषप्रधानतेवर हल्ला केला आणि स्त्री-पुरुष समानतेसाठी आवाज उठवला.ताराबाई शिंदेप्रमाणेच ज्योतीबा फुले यांची पत्नी क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले आणि आजच्या काळातील किरण बेदी, आणि मलाला युसूफझय (शिक्षण आणि महिला सक्षमीकरण क्षेत्रातील जागतिक स्त्री) यांनीही स्त्रियांच्या हक्कांसाठी आणि लिंगसमतेसाठी यांचे योगदान महत्त्वपूर्ण दिले आहे. या महिलांनी शिक्षण, समाजसुधारणा, आणि नेतृत्वाच्या क्षेत्रात पुरुषप्रधानतेविरुद्ध मोठे पाऊल उचलले आहे .

आजही स्त्रियांनी पुरुषप्रधानतेच्या विविध रूपांवर मात करून घर, समाज, शिक्षण आणि व्यावसायिक क्षेत्रात आपली उपस्थिती वाढवली आहे. त्यामुळे लिंगभाव आणि पुरुषप्रधानतेचा अभ्यास करणे केवळ शैक्षणिक नाही, तर सामाजिक बदल, समान संधी आणि महिला सक्षमीकरण यासाठी अत्यंत गरजेचे ठरते.'लिंगभाव' ही संकल्पना समाजातील स्त्री आणि पुरुष यांच्या सामाजिक भूमिका, अपेक्षा आणि जबाबदाऱ्या यांच्याशी संबंधित आहे. जैविकदृष्ट्या स्त्री आणि पुरुष वेगळे असले तरी समाजाने त्यांच्यासाठी वेगवेगळ्या भूमिका निश्चित केल्या आहेत. या सामाजिक भूमिकांमुळे अनेकदा स्त्रियांना दुय्यम स्थान दिले जाते.

'पुरुषप्रधानता' म्हणजे अशी सामाजिक व्यवस्था ज्यामध्ये पुरुषांना अधिक अधिकार, सत्ता आणि प्रतिष्ठा प्राप्त होत असते. या व्यवस्थेमुळे स्त्रियांना अनेक क्षेत्रांत संधी कमी मिळतात. कुटुंब, शिक्षण, राजकारण, अर्थव्यवस्था आणि सामाजिक जीवन या सर्व क्षेत्रांमध्ये पुरुषांचे वर्चस्व दिसून येते. पुरुषप्रधानता म्हणजे अशी सामाजिक व्यवस्था ज्यामध्ये पुरुषांना प्रमुख स्थान दिले जाते आणि स्त्रियांवर नियंत्रण ठेवले जाते. या व्यवस्थेत सत्ता, संपत्ती, निर्णयप्रक्रिया आणि सामाजिक प्रतिष्ठा यामध्ये पुरुषांचे वर्चस्व दिसून येते. कुटुंब, धर्म, शिक्षण, राजकारण, अर्थव्यवस्था आणि संस्कृती या सर्व क्षेत्रांमध्ये पुरुषप्रधानतेचे प्रभाव आढळतात. अनेक समाजांमध्ये घरातील प्रमुख निर्णय घेण्याचा अधिकार पुरुषांकडे असतो, तर स्त्रियांची भूमिका प्रामुख्याने घरकाम, मुलांचे संगोपन आणि कुटुंबाची सेवा करण्यापुरती मर्यादित केली जाते. भारतीय समाजाच्या संदर्भात पाहता, पुरुषप्रधानतेची परंपरा प्राचीन काळापासून आढळून येते. वैदिक काळात स्त्रियांना काही प्रमाणात शिक्षण आणि सामाजिक स्थान मिळाले होते, परंतु कालांतराने समाजरचनेत झालेल्या बदलांमुळे स्त्रियांचे स्थान कमी होत गेले. मध्ययुगीन काळात बालविवाह, सतीप्रथा, पडदा पद्धती यांसारख्या प्रथांमुळे स्त्रियांच्या स्वातंत्र्यावर मोठ्या प्रमाणावर बंधने आली. या प्रथांनी पुरुषप्रधान व्यवस्थेला अधिक बळ दिले आहे.

आधुनिक काळात शिक्षणाचा प्रसार, औद्योगिकीकरण, समाजसुधारकांचे प्रयत्न आणि स्त्रीवादी चळवळी यांमुळे स्त्रियांच्या स्थितीत काही प्रमाणात सुधारणा झाली आहे. सावित्रीबाई फुले, पंडिता रमाबाई, महात्मा ज्योतिबा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांसारख्या समाजसुधारकांनी स्त्रीशिक्षण, स्त्रीस्वातंत्र्य आणि समान हक्क यासाठी मोठे कार्य केले. भारतीय राज्यघटनेनेही स्त्री-पुरुष समानतेचा मूलभूत अधिकार दिला आहे. तरीदेखील सामाजिक मानसिकतेत पुरुषप्रधानतेचे अनेक अंश अजूनही आढळून येतात.

मानवी समाजाच्या रचनेत 'स्त्री' आणि 'पुरुष' या दोन लिंगांचा समतोल आणि परस्पर सहकार्य अत्यंत महत्त्वाचे मानले जाते. तरीपण इतिहासाच्या अनेक टप्प्यांमध्ये समाजव्यवस्थेने या दोन्ही लिंगांना समान स्थान दिलेले दिसून येत नाही. बहुतेक समाजांमध्ये पुरुषांना अधिक अधिकार, सत्ता आणि निर्णयक्षमतेचे स्थान देण्यात आले, तर स्त्रियांना दुय्यम भूमिका स्वीकारण्यास भाग पाडण्यात आलेले आहे . या असमानतेमुळे "लिंगभाव" आणि "पुरुषप्रधानता" या संकल्पना सामाजिक अभ्यासात महत्त्वपूर्ण ठरतात."लिंगभाव" ही संकल्पना केवळ जैविक भिन्नतेपुरती मर्यादित नसून ती सामाजिक, सांस्कृतिक आणि मानसिक पैलूंशी संबंधित आहे. समाजात स्त्री आणि पुरुष यांच्याकडून अपेक्षित असलेल्या भूमिका, वर्तनपद्धती, जबाबदाऱ्या आणि मूल्ये या सर्वांचा लिंगभावाशी संबंध येतो. म्हणजेच स्त्री किंवा पुरुष असणे ही केवळ जैविक बाब नसून समाज त्या लिंगाला विशिष्ट अर्थ आणि अपेक्षा जोडतो. उदाहरणार्थ स्त्रीने कोमल, सहनशील आणि घरगुती असावे अशी अपेक्षा केली जाते; तर पुरुषाने धाडसी, कर्तबगार आणि कुटुंबाचा प्रमुख असावा अशी धारणा निर्माण केली जाते आणि या सामाजिक अपेक्षांमुळे स्त्री-पुरुषांच्या जीवनातील संधी, स्वातंत्र्य आणि निर्णयक्षमता यामध्ये मोठी तफावत निर्माण होते असते . पुरुषप्रधानता म्हणजे अशी सामाजिक व्यवस्था ज्यामध्ये पुरुषांना प्रमुख स्थान दिले जाते आणि स्त्रियांवर नियंत्रण ठेवले जाते. या व्यवस्थेत सत्ता, संपत्ती, निर्णयप्रक्रिया आणि सामाजिक प्रतिष्ठा यामध्ये पुरुषांचे वर्चस्व दिसून येते. कुटुंब, धर्म, शिक्षण, राजकारण, अर्थव्यवस्था आणि संस्कृती या सर्व क्षेत्रांमध्ये पुरुषप्रधानतेचे प्रभाव आढळतात. अनेक समाजांमध्ये घरातील प्रमुख निर्णय घेण्याचा अधिकार पुरुषांकडे असतो, तर स्त्रियांची भूमिका प्रामुख्याने घरकाम, मुलांचे संगोपन आणि कुटुंबाची सेवा करण्यापुरती मर्यादित केली जाते.

भारतीय समाजाच्या संदर्भात पाहता, पुरुषप्रधानतेची परंपरा प्राचीन काळापासून आढळून येते. वैदिक काळात स्त्रियांना काही प्रमाणात शिक्षण आणि सामाजिक स्थान मिळाले होते, परंतु कालांतराने समाजरचनेत झालेल्या बदलांमुळे स्त्रियांचे स्थान कमी होत गेले. मध्ययुगीन काळात बालविवाह, सतीप्रथा, पडदा पद्धती यांसारख्या प्रथांमुळे स्त्रियांच्या स्वातंत्र्यावर मोठ्या प्रमाणावर बंधने आली. या प्रथांनी पुरुषप्रधान व्यवस्थेला अधिक बळ दिले.आधुनिक काळात शिक्षणाचा प्रसार, औद्योगिकीकरण, समाजसुधारकांचे

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 8.712
Peer Reviewed Journal
https://doi.org/10.69758/GIMRJ/2602S02V14P009
e-ISSN No. 2394-8426
Special Issue on Scientific Research Feb'26
Issue–II(II), Volume–XIV

प्रयत्न आणि स्त्रीवादी चळवळी यांमुळे स्त्रियांच्या स्थितीत काही प्रमाणात सुधारणा झाली आहे. सावित्रीबाई फुले, पंडिता रमाबाई, महात्मा ज्योतिबा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांसारख्या समाजसुधारकांनी स्त्रीशिक्षण, स्त्रीस्वातंत्र्य आणि समान हक्क यासाठी मोठे कार्य केले. भारतीय राज्यघटनेनेही स्त्री-पुरुष समानतेचा मूलभूत अधिकार दिला आहे. तरीदेखील सामाजिक मानसिकतेत पुरुषप्रधानतेचे अनेक अंश अजूनही आढळून येतात. आजच्या काळात स्त्रिया शिक्षण, रोजगार, राजकारण, विज्ञान, क्रीडा आणि विविध क्षेत्रांमध्ये उल्लेखनीय प्रगती करत आहेत. तरीही लिंगभावावर आधारित भेदभाव पूर्णपणे नष्ट झालेला नाही. वेतनातील असमानता, घरगुती हिंसा, लैंगिक छळ, मुलगा-मुलगी भेदभाव, स्त्रीभ्रूणहत्या यांसारख्या समस्या अजूनही समाजात दिसून येतात. या समस्या केवळ सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीनेच नव्हे तर मानवी विकासाच्या दृष्टीनेही गंभीर आहेत.'लिंगभाव' आणि ' पुरुषप्रधानता' या संकल्पनांचा अभ्यास केल्याने समाजातील असमानतेची मूळ कारणे समजून घेण्यास मदत होते. तसेच स्त्री-पुरुष समानतेसाठी आवश्यक असलेल्या सामाजिक बदलांची दिशा निश्चित करण्यासही हा अभ्यास महत्त्वाचा ठरतो. सामाजिक संस्था, परंपरा, मूल्यव्यवस्था आणि सांस्कृतिक रचना या सर्व घटकांचा लिंगभावाच्या निर्मितीमध्ये आणि पुरुषप्रधानतेच्या टिकवण्यात मोठा वाटा आहे .म्हणून लिंगभाव व पुरुषप्रधान यांचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे आहे .संशोधनाच्या दृष्टीने या विषयाचे महत्त्व अधिक अधोरेखित होते कारण लिंगसमतेशिवाय शाश्वत आणि न्याय्य समाजाची निर्मिती शक्य नाही. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला समान संधी, सन्मान आणि स्वातंत्र्य मिळणे ही लोकशाहीची मूलभूत अट आहे. म्हणूनच लिंगभाव आणि पुरुषप्रधानता यांचा अभ्यास केवळ सामाजिक वास्तव समजून घेण्यासाठी नव्हे, तर समाजपरिवर्तनासाठीही अत्यंत आवश्यक

समाजरचनेत स्त्री आणि पुरुष या दोन लिंगांभोवती अनेक सामाजिक भूमिका, अपेक्षा आणि मूल्ये गुंफलेली असतात. 'लिंगभाव' ही संकल्पना केवळ जैविक फरकांपुरती मर्यादित नसून समाजाने स्त्री-पुरुषांना दिलेली भूमिका, अधिकार आणि जबाबदाऱ्यांशी संबंधित आहे. समाजातील परंपरा, संस्कृती आणि मूल्यव्यवस्था यांमुळे स्त्री-पुरुषांच्या स्थानात अनेकदा असमानता निर्माण झालेली आहे .याच पार्श्वभूमीवर 'पुरुषप्रधानता' ही व्यवस्था समाजात दिसून येते. या व्यवस्थेत पुरुषांना निर्णयक्षमता, सत्ता आणि संसाधनांवर अधिक अधिकार मिळतो, तर स्त्रियांना दुय्यम स्थान दिले जाते. घरापासून ते राजकारण, अर्थव्यवस्था आणि शिक्षण क्षेत्रापर्यंत अनेक ठिकाणी पुरुषप्रधान विचारसरणीचा प्रभाव दिसतो. त्यामुळे स्त्रियांच्या संधी, स्वातंत्र्य आणि विकासावर मर्यादा येतात.

आजच्या काळात शिक्षण, कायदे आणि सामाजिक चळवळी यांच्या माध्यमातून 'लिंगसमता' प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न होत आहे. त्यामुळे लिंगभाव आणि पुरुषप्रधानता या संकल्पनांचा अभ्यास करणे अत्यंत महत्त्वाचे ठरते. या विषयाच्या माध्यमातून समाजातील असमानतेची कारणे समजून घेता येतात आणि समताधिष्ठित समाजाची दिशा ठरवता येते. मानव समाज प्राचीन काळापासूनच स्त्री-पुरुष यांच्या भूमिकांमध्ये असमानतेच्या जाळ्यात गुंफलेला आहे. स्त्रीला नेहमी दुय्यम स्थान, मर्यादित अधिकार आणि जबाबदाऱ्यांवर केंद्रित जीवन देण्यात आले. परंतु, अनेक स्त्रियांनी त्या मर्यादांवर उठून समाज सुधारण्यासाठी आपले योगदान दिले आहे. लिंगभाव आणि पुरुषप्रधानता यांचा अभ्यास करताना, समाजातील स्त्रियांच्या संघर्षाची आणि सक्षमीकरणाची वाट पाहणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

प्राचीन काळातील स्त्रिया

प्राचीन भारतामध्ये स्त्रियांचे स्थान अनेकदा पुरुषप्रधान विचारसरणीने ठरवले गेले. तरीही, अशा काळातही काही स्त्रिया शिक्षण, समाजसुधारणा आणि नेतृत्व क्षेत्रात विशेष ठरलेल्या आहेत .

गार्गी ,मित्रेइ महादेवी सुंदरी पांडित या वैदिक काळातील विदुषी स्त्रीयांनी आपले धर्म तत्वज्ञान शैक्षणिक क्षमता, आत्मज्ञान, स्त्री-पुरुष समानतेवर विचार मांडले .स्त्रियांनी पुरुषप्रधान समाजात शिक्षण व तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रात आपले नाव उजळले. त्यांनी लिंगसमतेच्या मूलभूत तत्त्वांची स्थापना केली, ज्याचा परिणाम आधुनिक काळातील महिला सक्षमीकरण चळवळीपर्यंत दिसतो.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with*
International Impact Factor 8.712
Peer Reviewed Journal
https://doi.org/10.69758/GIMRJ/2602S02V14P009
e-ISSN No. 2394-8426
Special Issue on Scientific Research Feb'26
Issue–II(II), Volume–XIV

मध्ययुगीन काळातील स्त्रिया

मध्ययुगीन भारतात समाज अधिक रूढीवादी झाला. स्त्रियांचे हक्क कमी झाले, शिक्षण व सार्वजनिक जीवनात सहभाग मर्यादित झाला. तरीही, काही स्त्रिया पुरुषप्रधानतेच्या बंधनांना मोडून समाज सुधारण्यात पुढे आल्या:

ताराबाई शिंदे (१८५० -१९१०)यांनी स्त्रीपुरुष समानतेसाठी प्रबल आवाज उठविला आणि स्त्रीपुरुषतूलना या ग्रंथातून त्यांनी समाजातील पुरुषप्रधानतेवर हल्ला केला . सावित्रीबाई फुले (१८३१ – १८९७) ह्या पहिल्या महिला शिक्षिका आणि समाजसुधारक, ज्यांनी मुलींच्या शिक्षणासाठी पहिली शाळा सुरू केली .अहिल्याबाई होळकर (१७२५ –१७९५) मराठा साम्राज्याची प्रख्यात राज्यकर्त्या, ज्यांनी स्त्रियांना सार्वजनिक जीवनात व प्रशासनात सहभागी करून घेतले तर झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, (१८२८ –१८५८) हिने स्वतंत्रता संग्रामात लढा देऊन स्त्री नेतृत्वाला समोर आणले.

आधुनिक काळातील स्त्रिया

आधुनिक काळात स्त्रिया विविध क्षेत्रात पुरुषप्रधानतेच्या बंधनांना पार करून समाजात सक्रिय झाल्या आहेत. शिक्षण, व्यवसाय, राजनीति, विज्ञान, क्रीडा, सामाजिक कार्य या सर्व क्षेत्रात स्त्रिया नेतृत्व करत आहेत .उदा.

किरण बेदी या भारतातील पहिली महिला पोलिस अधिकारी, ज्यांनी समाजसुधारणा आणि महिला सक्षमीकरणात योगदान दिल आहे. .मलाला युसूफझयने शिक्षणाचा अधिकार आणि महिला सक्षमीकरणासाठी जागतिक स्तरावर आवाज उठवून नोबेल पारितोषिक मिळविला. सुषमा स्वराज भारतीय राजकारणातील महत्त्वपूर्ण नेत्या, ज्यांनी महिलांच्या नेतृत्व क्षमतेचे उदाहरण आपल्यासमोर प्रस्तुत केले आहे. इंदिरा गांधी भारताची पहिली महिला पंतप्रधान, ज्यांनी राजकारणात स्त्रियांना नेतृत्वासाठी प्रेरित केले.तर तन्वी जैन , कल्पना चावला यांनी विज्ञान व अंतराळ क्षेत्रातील स्त्रिया, ज्या पुरुषप्रधान विज्ञान क्षेत्रात आपल्या कौशल्याने सन्मान मिळविलेला आहे.

आधुनिक काळातील सुशिक्षित महिलांनी शैक्षणिक, सामाजिक व व्यावसायिक क्षेत्रात आपली भूमिका ठळक केली असून, पुरुषप्रधानतेला लढा देत समाज बदलण्यास हातभार लावला आहे.

सामाजिक बदल आणि आधुनिक दृष्टिकोन

पुरुषप्रधानतेच्या रूढींचा प्रभाव अजूनही समाजाच्या काही भागात दिसतो, परंतु शिक्षण, कायदे, सामाजिक मोहिमा आणि माध्यमांच्या माध्यमातून बदल होतो आहे. मुलींना सुरुवातीपासूनच समान संधी दिल्या जात आहेत. घरगुती जबाबदाऱ्या पुरुष आणि स्त्रिया दोघांमध्ये वाटप होत आहेत. महिला सक्षमीकरणाच्या कार्यक्रमांमुळे स्त्रिया निर्णयक्षमतेत आणि नेतृत्वाच्या भूमिकेत अधिक प्रभावी ठरत आहेत. पुरुषप्रधानता म्हणजे अशी सामाजिक व्यवस्था ज्यामध्ये पुरुषांना प्रमुख स्थान दिले जाते आणि स्त्रियांवर नियंत्रण ठेवले जाते. या व्यवस्थेत सत्ता, संपत्ती, निर्णयप्रक्रिया आणि सामाजिक प्रतिष्ठा यामध्ये पुरुषांचे वर्चस्व दिसून येते. कुटुंब, धर्म, शिक्षण, राजकारण, अर्थव्यवस्था आणि संस्कृती या सर्व क्षेत्रांमध्ये पुरुषप्रधानतेचे प्रभाव आढळतात. अनेक समाजांमध्ये घरातील प्रमुख निर्णय घेण्याचा अधिकार पुरुषांकडे असतो, तर स्त्रियांची भूमिका प्रामुख्याने घरकाम, मुलांचे संगोपन आणि कुटुंबाची सेवा करण्यापुरती मर्यादित केली जाते.भारतीय समाजाच्या संदर्भात पाहता, पुरुषप्रधानतेची परंपरा प्राचीन काळापासून आढळून येते. वैदिक काळात स्त्रियांना काही प्रमाणात शिक्षण आणि सामाजिक स्थान मिळाले होते, परंतु कालांतराने समाजरचनेत झालेल्या बदलांमुळे स्त्रियांचे स्थान कमी होत गेले. मध्ययुगीन काळात बालविवाह, सतीप्रथा, पडदा पद्धती यांसारख्या प्रथांमुळे स्त्रियांच्या स्वातंत्र्यावर मोठ्या प्रमाणावर बंधने आली. या प्रथांनी पुरुषप्रधान व्यवस्थेला अधिक बळ दिले.

आधुनिक काळात शिक्षणाचा प्रसार, औद्योगिकीकरण, समाजसुधारकांचे प्रयत्न आणि स्त्रीवादी चळवळी यांमुळे स्त्रियांच्या स्थितीत काही प्रमाणात सुधारणा झाली आहे. सावित्रीबाई फुले, पंडिता रमाबाई, महात्मा ज्योतिबा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांसारख्या समाजसुधारकांनी स्त्रीशिक्षण, स्त्रीस्वातंत्र्य आणि समान हक्क यासाठी मोठे कार्य केले. भारतीय राज्यघटनेनेही स्त्री-पुरुष समानतेचा मूलभूत अधिकार दिला आहे. तरीदेखील सामाजिक

मानसिकतेत पुरुषप्रधानतेचे अनेक अंश अजूनही आढळून येतात. आजच्या काळात स्त्रिया शिक्षण, रोजगार, राजकारण, विज्ञान, क्रीडा आणि विविध क्षेत्रांमध्ये उल्लेखनीय प्रगती करत आहेत. तरीही लिंगभावावर आधारित भेदभाव पूर्णपणे नष्ट झालेला नाही. वेतनातील असमानता, घरगुती हिंसा, लैंगिक छळ, मुलगा-मुलगी भेदभाव, स्त्रीभ्रूणहत्या यांसारख्या समस्या अजूनही समाजात दिसून येतात. या समस्या केवळ सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीनेच नव्हे तर मानवी विकासाच्या दृष्टीनेही गंभीर आहेत..समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला समान संधी, सन्मान आणि स्वातंत्र्य मिळणे ही लोकशाहीची मूलभूत अट आहे. म्हणूनच लिंगभाव आणि पुरुषप्रधानता यांचा अभ्यास केवळ सामाजिक वास्तव समजून घेण्यासाठी नव्हे, तर समाजपरिवर्तनासाठीही अत्यंत आवश्यक आहे. समाजरचनेत स्त्री आणि पुरुष या दोन लिंगांभोवती अनेक सामाजिक भूमिका, अपेक्षा आणि मूल्ये गुंफलेली असतात. 'लिंगभाव' ही संकल्पना केवळ जैविक फरकांपुरती मर्यादित नसून समाजाने स्त्री-पुरुषांना दिलेल्या भूमिका, अधिकार आणि जबाबदाऱ्यांशी संबंधित आहे. समाजातील परंपरा, संस्कृती आणि मूल्यव्यवस्था यांमुळे स्त्री-पुरुषांच्या स्थानात अनेकदा असमानता निर्माण होते.याच पार्श्वभूमीवर 'पुरुषप्रधानता' ही व्यवस्था समाजात दिसून येते. या व्यवस्थेत पुरुषांना निर्णयक्षमता, सत्ता आणि संसाधनांवर अधिक अधिकार मिळतो, तर स्त्रियांना दुय्यम स्थान दिले जाते. घरापासून ते राजकारण, अर्थव्यवस्था आणि शिक्षण क्षेत्रापर्यंत अनेक ठिकाणी पुरुषप्रधान विचारसरणीचा प्रभाव दिसतो. त्यामुळे स्त्रियांच्या संधी, स्वातंत्र्य आणि विकासावर मर्यादा येतात.

आजच्या काळात शिक्षण, कायदे आणि सामाजिक चळवळी यांच्या माध्यमातून लिंगसमता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न होत आहे. त्यामुळे लिंगभाव आणि पुरुषप्रधानता या संकल्पनांचा अभ्यास करणे अत्यंत महत्त्वाचे ठरते. या विषयाच्या माध्यमातून समाजातील असमानतेची कारणे समजून घेता येतात आणि समताधिष्ठित समाजाची दिशा ठरवता येते. समाजरचनेत स्त्री आणि पुरुष या दोन लिंगांभोवती अनेक सामाजिक भूमिका, अपेक्षा आणि मूल्ये गुंफलेली असतात. 'लिंगभाव' ही संकल्पना केवळ जैविक फरकांपुरती मर्यादित नसून समाजाने स्त्री-पुरुषांना दिलेल्या भूमिका, अधिकार आणि जबाबदाऱ्यांशी संबंधित आहे. समाजातील परंपरा, संस्कृती आणि मूल्यव्यवस्था यांमुळे स्त्री-पुरुषांच्या स्थानात अनेकदा असमानता निर्माण होते.याच पार्श्वभूमीवर 'पुरुषप्रधानता' ही व्यवस्था समाजात दिसून येते. या व्यवस्थेत पुरुषांना निर्णयक्षमता, सत्ता आणि संसाधनांवर अधिक अधिकार मिळतो, तर स्त्रियांना दुय्यम स्थान दिले जाते. आजच्या काळात शिक्षण, कायदे आणि सामाजिक चळवळी यांच्या माध्यमातून लिंगसमता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न होत आहे. आज स्त्रिया शाळा, महाविद्यालय आणि विद्यापीठात पुरुषांसोबत समान संधी घेत आहेत.त्याचा परिणाम: महिला शिक्षित होत चालल्या आहेत आणि करिअरच्या संधी वाढल्या आहेत.पूर्वी घरकाम किंवा पारंपरिक कामे स्त्रियांपुरती मर्यादित होती, आज महिला व्यवसाय, उद्योग, सरकारी नोकऱ्या आणि नेतृत्वाच्या भूमिकांमध्ये सक्रिय आहेत. महिला सक्षमीकरणाचे कायदे उदा. लैंगिक भेद न करणारा रोजगार कायदा, पोलीस आणि सार्वजनिक क्षेत्रात महिला समान कायदा लागू होऊन कायदेशीर सुधारणा झालेल्या आहेत .यामुळे पुरुषप्रधानतेवर नियंत्रण आले आहे.सामाजिक जागरूकता होऊन सोशल मीडिया, शैक्षणिक मोहिमा यामुळे लिंगभेदाविरुद्ध जनजागृती झाली आहे.

पुरुषप्रधानता म्हणजे अशी सामाजिक व्यवस्था ज्यामध्ये पुरुषांना प्रमुख स्थान दिले जाते आणि स्त्रियांवर नियंत्रण ठेवले जाते. या व्यवस्थेत सत्ता, संपत्ती, निर्णयप्रक्रिया आणि सामाजिक प्रतिष्ठा यामध्ये पुरुषांचे वर्चस्व दिसून येते. कुटुंब, धर्म, शिक्षण, राजकारण, अर्थव्यवस्था आणि संस्कृती या सर्व क्षेत्रांमध्ये पुरुषप्रधानतेचे प्रभाव आढळतात. अनेक समाजांमध्ये घरातील प्रमुख निर्णय घेण्याचा अधिकार पुरुषांकडे असतो, तर स्त्रियांची भूमिका प्रामुख्याने घरकाम, मुलांचे संगोपन आणि कुटुंबाची सेवा करण्यापुरती मर्यादित केली जाते

आधुनिक काळात शिक्षणाचा प्रसार, औद्योगिकीकरण, समाजसुधारकांचे प्रयत्न आणि स्त्रीवादी चळवळी यांमुळे स्त्रियांच्या स्थितीत काही प्रमाणात सुधारणा झाली आहे. सावित्रीबाई फुले, पंडिता रमाबाई, महात्मा ज्योतिबा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांसारख्या समाजसुधारकांनी स्त्रीशिक्षण, स्त्रीस्वातंत्र्य आणि समान हक्क यासाठी मोठे

https://doi.org/10.69758/GIMRJ/2602S02V14P009

e-ISSN No. 2394-8426
Special Issue on Scientific Research Feb'26
Issue–II(II), Volume–XIV

कार्य केले. भारतीय राज्यघटनेनेही स्त्री-पुरुष समानतेचा मूलभूत अधिकार दिला आहे. तरीदेखील सामाजिक मानसिकतेत पुरुषप्रधानतेचे अनेक अंश अजूनही आढळून येतात. आजच्या काळात स्त्रिया शिक्षण, रोजगार, राजकारण, विज्ञान, क्रीडा आणि विविध क्षेत्रांमध्ये उल्लेखनीय प्रगती करत आहेत. तरीही लिंगभावावर आधारित भेदभाव पूर्णपणे नष्ट झालेला नाही. वेतनातील असमानता, घरगुती हिंसा, लैंगिक छळ, मुलगा-मुलगी भेदभाव, स्त्रीभ्रूणहत्या यांसारख्या समस्या अजूनही समाजात दिसून येतात. या समस्या केवळ सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीनेच नव्हे तर मानवी विकासाच्या दृष्टीनेही गंभीर आहेत.

KEYWORD : लिंगभाव,पुरुषप्रधानता स्त्री-पुरुष समानता ,लिंगभेद ,सामाजिक रचना, स्त्रीसक्षमीकरण , सामाजिक बदल .

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१) समाजातील लिंगभावाच्या संकल्पनेचा अभ्यास करणे
२) पुरुषप्रधान व्यवस्थेचा स्त्रियांच्या जीवनावर होणारा परिणाम समजून घेणे.
३) स्त्री-पुरुष समानतेबद्दल समाजातील लोकांचे विचार आणि दृष्टिकोन जाणून घेणे.
४) समाजात लिंगसमता निर्माण करण्यासाठी आवश्यक उपाय सुचवणे.

गृहीतके

१) समाजात अजूनही पुरुषप्रधान विचारसरणी प्रबळ आहे.
२) स्त्रियांना अनेक क्षेत्रांमध्ये समान संधी मिळत नाहीत.
३) शिक्षणामुळे स्त्री-पुरुष समानतेबद्दल सकारात्मक बदल होत आहेत .
४) पुरुषप्रधानतेमुळे ग्रामीण भागात जास्तीत जास्त प्रमाणात लिंगभेद आढळत आहे.
५) सामाजिक जागरूकतेमुळे लिंगभेद कमी होत आहे.

अध्ययन पध्दती

प्रस्तुत संशोधनासाठी निरीक्षण ,प्रश्नावली आणि सर्वेक्षण या पध्दतीचा वापर करण्यात आलेला आहे.

संशोधनाचे स्त्रोत

प्रस्तुत संशोधनात प्राथमिक स्त्रोत म्हणून प्रश्नावलीचा उपयोग करण्यात आलेला आहे तर दुय्यम स्त्रोतात पुस्तके पुस्तके ,नेट इंटरनेट ,लेख आणि वर्तमानपत्राचा वापर करण्यात आलेला आहे.

नमुना निवड

प्रस्तुत संशोधनाकरिता निवडलेल्या कुही तहसील मधील २५ स्त्रिया व २५ पुरुष असा ५० लोकांचा नमूना घेऊन लिंगभाव व पुरुषप्रधान या समस्येचे यादृच्छिक नमूना निवड पद्धतीने अध्ययन करण्यात आले .

माहितीचे विश्लेषण

संकलित केलेल्या माहितीचे विश्लेषण करताना असे दिसून आले की:
१) ग्रामीण भागात अजूनही स्त्रियांवर पुरुषांचे वर्चस्व आहे.
२) ग्रामीण भागात काही प्रमाणात स्त्रियांच्या शिक्षणाला महत्त्व दिले जात आहे.

निष्कर्ष

या संशोधनातून असे स्पष्ट झाले की समाजात पुरुषप्रधान विचारसरणी अजूनही जास्तच प्रमाणात अस्तित्वात आहे. स्त्रियांना शिक्षण आणि रोजगाराच्या संधी वाढल्या असल्या तरी सामाजिक मानसिकता पूर्णपणे बदललेली नाही.तरीपण शिक्षण, जागरूकता आणि स्त्री सक्षमीकरणाच्या चळवळीमुळे परिस्थितीत सकारात्मक बदल होत आहेत . तरुण पिढी स्त्री-पुरुष समानतेला अधिक महत्त्व देत आहे.भविष्यात समानतेवर आधारित समाज निर्माण करण्यासाठी स्त्री शिक्षण, आर्थिक स्वावलंबन आणि सामाजिक जागरूकता वाढवणे अत्यंत आवश्यक आहे.

संशोधनाचे महत्त्व

लिंगभावाच्या आधारे निर्माण झालेल्या सामाजिक अपेक्षा आणि पारंपरिक मूल्यव्यवस्था यामुळे स्त्रियांच्या स्वातंत्र्यावर मर्यादा आलेल्या आहेत. अनेक वेळा स्त्रियांना शिक्षण, रोजगार, संपत्तीवरील अधिकार, निर्णयप्रक्रियेत सहभाग या बाबींमध्ये समान संधी मिळत नाहीत. त्यामुळे समाजातील विकास प्रक्रियेत स्त्रियांचा पूर्ण सहभाग होऊ शकत नाही.आज शिक्षण, तंत्रज्ञान आणि कायदे यांमुळे स्त्रियांच्या स्थितीत काही प्रमाणात सुधारणा झाली असली तरी पुरुषप्रधानतेचे अनेक अंश अजूनही समाजात टिकून आहेत. घरगुती हिंसा, लिंगभेद, वेतनातील असमानता, मुलगा-मुलगी भेदभाव यांसारख्या समस्या अद्यापही आढळून येतात. त्यामुळे "लिंगभाव आणि पुरुषप्रधानता" या संकल्पनांचा सखोल अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

निष्कर्ष

या संशोधनातून असे दिसून आले की,शहरी भागाच्या तुलनेत ग्रामीण भागात अजूनही बऱ्याच प्रमाणात लिंगभेद आणि पुरुषप्रधानता अस्तित्वात आहे. अनेक कुटुंबांमध्ये निर्णय घेण्याचा अधिकार फक्त पुरुषांकडेच आहे .स्त्रयांना शिक्षण आणि रोजगाराच्या संधी वाढल्या असल्या तरी सामाजिक मानसिकता पूर्णपणे बदललेली नाही ;परंतु आता शिक्षणाचा प्रसार, स्त्री सक्षमीकरणाच्या चळवळी आणि सरकारी योजना यामुळे परिस्थितीत सकारात्मक बदल दिसून येत आहे. समाजातील तरुण पिढी स्त्री-पुरुष समानतेला अधिक महत्त्व देत आहे.भविष्यात खऱ्या अर्थाने समान समाज निर्माण करण्यासाठी 'स्त्रीशिक्षण,' आर्थिक स्वावलंबन आणि सामाजिक जागरूकता वाढवणे अत्यंत आवश्यक आहे. पुरुष आणि स्त्रिया दोघांनीही समानतेच्या मूल्यांना स्वीकारणे गरजेचे आहे. तेव्हाच समाजात न्याय, समता आणि प्रगती साध्य होऊ शकेल.

संदर्भसूची

१) आगलावे डॉ. प्रदीप (२००९)भारतीय समाज आणि समस्या ,श्री साईनाथ प्रकाशन ,नागपूर
२) लोटे. रा. ज (जून २०१८)भारतीय समाज सरंचनात्मक आव्हाने, पिंपळापुरे अँड कं . पब्लिशर्स
३) पाटील लीला (१९९०) भारतीय स्त्री जीवन, मेहता प्रकाशन पुणे .
४) आगलावे डॉ. प्रदीप (२०१०) सामाजिक संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे ,श्री साईनाथ प्रकाशन ,नागपूर.